

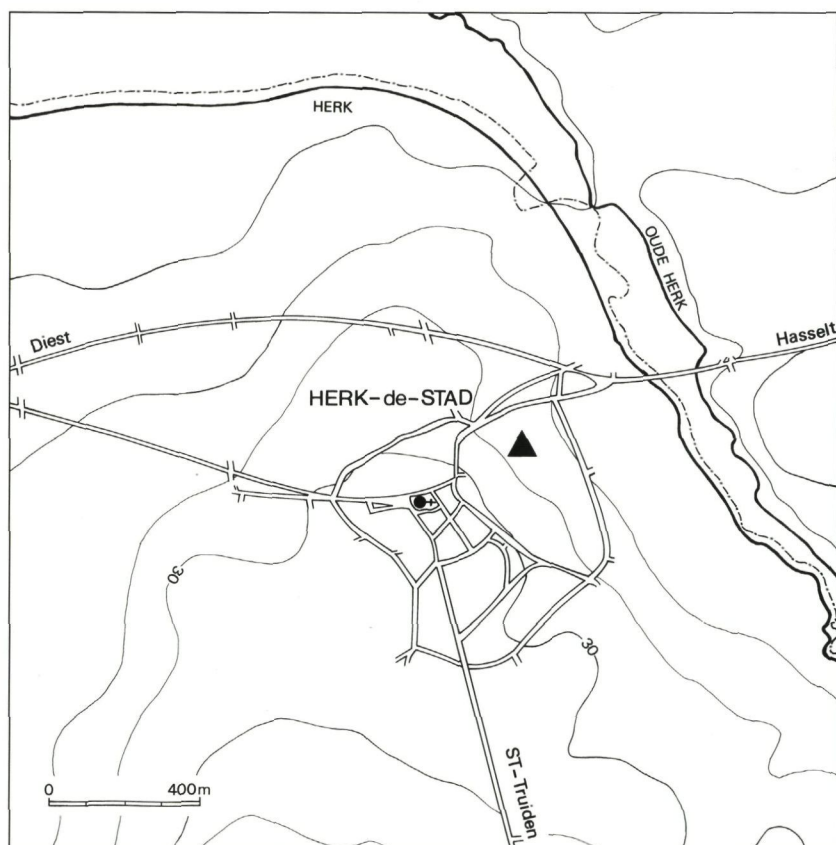
Landelijke bewoning uit de volle middeleeuwen in Herk-de-Stad (prov. Limburg)

Werner Wouters, Brigitte Cooremans
& Anton Eryvnc

1 Inleiding

Half 1990 werd bij de voorbereidende grondwerken voor de bouw van appartementen langs de Hasseltse Steenweg in Herk-de-Stad (fig. 1) een kuil met aardewerk uit de IJzertijd aangetrof-

1 *Situatieplan.*
Location map.

fen door de heer Paul Vangeel. Hij verwittigde onmiddellijk de heer Luc Van Impe, werkleider aan het IAP. Na een bezoek ter plaatse werd besloten een opgraving op te starten voorafgaand aan de werken, waarbij ook de meer westelijk gelegen percelen in het onderzoek werden gesloten. De site bevindt zich op ongeveer 270 m van de Sint-Martinuskerk, kort bij de loop van de Oude Herk. Zij is volgens de Bodemkaart van België ingeplant op matig gleyige zandleemgronden.

De eerste, voor de nieuwbouw gegraven sleuf, mat 35 op 30 m, en was vrij ongelijk uitgehaald. Hoewel het daardoor moeilijk bleek goed zicht te krijgen op de grondsporen, was één zaak onmiddellijk duidelijk: de site herbergde sporen uit de volle middeleeuwen die een verder onderzoek verantwoordden. Derhalve werd een tweede werkput van 20 op 68 meter ten westen van de eerste werkput uitgezet. In totaal werd van begin september tot einde oktober 1990 met een team van vier arbeiders een oppervlakte van 2400 m² onderzocht.

Het enige ijzertijdspoor (fig. 2: 1) buiten beschouwing gelaten, kan gesteld worden dat het terrein pas ergens in de 11de eeuw als nederzittingsplaats in gebruik werd genomen¹ (fig. 2: 2 en 3). De volmiddeleeuwse sporen verschenen in de twee werkputten. In de oostelijke werkput is een duidelijke concentratie van paalsporen aanwezig, die zelfs het bestaan van een gebouw in die zone doet vermoeden zonder dat de individuele paalkuilen aangeduid kunnen worden². Verder zijn daar nog een aantal verspreide kuilen aanwezig. In de westelijke werkput is de densiteit van sporen nog groter, vooral aan de zijde van de stad. Daar zijn niet alleen kuilsporen geregistreerd maar ook grachten. Uit de tientallen sporen kan slechts één gebouwgrondplan gedistilleerd worden (fig. 3). Sommige paalsporen en

¹ Zie punt 4.

² Voor een verklaring ervan wordt verwezen naar de inleiding.

één gracht worden gesneden door een aantal kuilen die hoofdzakelijk met verbrande leem opgevuld waren (fig. 2: 4). Deze zijn op hun beurt doorsneden door noord-zuid verlopende, laatmiddeleeuwse grachten (fig. 2: 5). Een waterput (fig. 2: 6), gebouwd met onregelmatige blokken gestapelde ijzerzandsteen op een vierkante houten bekisting, is het recentste spoor met enig archeologisch belang. Hij is ingeplant in de vulling van één van de laatmiddeleeuwse grachten. Het erin gevonden aardewerk kan in de late 14de eeuw gesitueerd worden. Jongere sporen ontbreken.

2 De vol-middeleeuwse bewoningssporen

2.1 Een boerderij met erfgrachten (fig. 3)

Het belang van deze site ligt vooral in de resten uit de volle middeleeuwen. Deze kunnen ingedeeld worden in drie categorieën. Een eerste categorie sporen waarmee de site bezaaid ligt, bestaat uit paalkuilen. Ons interesseren vooral diegene waaruit we een bouwplattegrond kunnen afleiden. Daarnaast zijn er de restanten van vier opgevulde grachten, waarvan er twee een woonerf begrenzen. Tenslotte komen grotere kuilen voor die gevuld zijn met verbrande leem.

Het meest karakteristiek zijn de sporen van een drieschepig gebouw met gebogen wanden (fig. 3: .1). Hoewel de plattegrond onvolledig is omwille van latere kuilen en grachten en het oostelijk gedeelte rijkelijk voorzien is van (secundaire?) paalsporen, kan deze met weinig moeite gereconstrueerd worden. Plattegronden van boven vermeld type worden gekenmerkt door drie tot zes gebinteparen – vaak in een gebogen lijn binnen in het gebouw –, een rechte wand met twee zwaardere centrale palen aan de korte zijden, en lichte wandpalen tegenover elke gebintepaal, geplaatst in een gebogen lijn aan de buitenzijde. In het gebouw onder studie zijn zes zware gebintepaalsporen aanwezig. De twee westelijke paalsporen staan ongeveer op twee meter van elkaar ingeplant. Tussen de middenste en de oostelijke paalsporen is er een afstand van 3,50 tot 4 m. De tussenruimte is grotendeels weggegraven door een laatmiddeleeuwse gracht. Derhalve dienen er zonder enige twijfel nog twee bijkomende dakdragende palen ingevoegd te worden. Aan de korte zijden bevinden zich telkens vier paalsporen, waarvan één in de oostzijde gedeeltelijk doorgraven is. In de westzijde zijn de twee centrale paalsporen zwaarder uitgevoerd, een kenmerk dat in vele boerderijen van dit type voorkomt en in verband gebracht wordt met de overheersende westenwinden. In de langsijden zijn de paalsporen van de wanden nog gedeeltelijk bewaard. Aan de zuidzijde werden er drie aangetroffen, aan de noordzijde vier. Terwijl de paalkuilen aan elke korte zijde in een rechte lijn geplaatst zijn, vormen de wandpaalsporen een

2 Algemeen grondplan van de twee werkputten:

1. IJzertijdkuil;
2. 11de- en 12de-eeuwse kuilen;
3. 12de-eeuwse grachten;
4. 12de-eeuwse paalkuilen;
5. 13de- en 14de-eeuwse grachten;
6. laat-14de-eeuwse waterput.

Excavation plan:

1. Iron Age pit;
2. Pits from the 11th and 12th century;
3. 12th century ditches;
4. 12th century debris pits
5. Ditches from the 13th and 14th century;
6. Late 14th century well.

3 Grondplan van de boerderij:

1. Paalkuilen van het gebouw;
2. kuilen met verbrande leem en houtskool;
3. erfgrachten;
4. kuil met humeuze vul-
ling;
5. kuil met verbrande leem
en houtskool;
6. haarden.

Plan of the building:

1. Postholes of the main
building;
2. Pits containing burnt silt
and charcoal;
3. Ditches;
4. Pit with humic fill;
5. Pit containing burnt silt
and charcoal;
6. Heards.

uitgesproken curve. Vermits het gebouw 17,50 m lang is met een breedte tot 10,2 m en beschikt over acht dakdragende palen binnenin, behoort de plattegrond tot het type A2 van de driebeukige woonstalhuizen, karakteristiek voor de regio van de zandgronden tussen Maas, Schelde en Demer in de volle middeleeuwen³. Het gebouw heeft minimum één verbouwing meegeemaakt. De zware gebintpalen aan de westzijde werden vervangen door een nieuw stel. Het gebouw valt niet alleen op omwille van de goede bewaring van de wandpalen, maar ook door de aanwezigheid van twee chronologisch opeenvolgende haardkuilen.

Een tweede categorie van sporen bestaat uit drie hoofdzakelijk oost-west verlopende grachten (fig. 3: 3). Eén ervan heeft vermoedelijk niets te maken met het boven beschreven gebouw en bevindt zich ten westen ervan. De andere twee omgeven de boerderij waardoor het geheel een voor dit type ongewoon uitzicht krijgt. De noordelijke gracht is opgesplitst in twee delen waar tussen zich een ruimte bevindt van ongeveer 5 meter breedte. De grachten zijn *grosso modo* twee meter breed aan oost- en westzijde, en ongeveer één meter aan de lange zijden. Zij zijn bewaard tot een diepte van maximaal 40 cm onder het opgravingsvlak. De grachten sluiten nauw aan omheen het gebouw. Slechts aan de oostelijke zijde is enige ruimte gelaten tussen de wandpalen en de gracht, zodat een open plaats van meer dan 7 m breed gecreëerd werd. De twee grachten laten in het noordoosten en zuidwesten een opening vrij. Bij deze sporen sluit een ondiepe kuil aan de noordoosthoek van het gebouw aan, die ontstaan is ten tijde van de uitbating van de boerderij (fig. 3: 4).

De derde categorie sporen markeert het einde van de nederzetting (fig. 3: 2). Deze kuilen snijden de gebouwsporen. Hun inhoud, verbrande leem, doet vermoeden dat het gebouw na een brand afgebroken werd, waarbij het verbrande puin in kuilen geworpen en aangestampt⁴ werd. Men kan ze dus interpreteren als een soort van puinkuilen. Zij verduisteren in zekere mate het grondplan van het gebouw, daar ze uitsluitend voorkomen op de plaats van het afgebroken gebouw en de onmiddellijke omgeving. Zo snijden en oversnijden zij een aantal paalkuilen. Het gegeven dat één van deze puinsporen ook de vulling van de noordelijke erfgracht doorsnijdt, wijst aan dat deze grachten reeds gedeeltelijk verzand waren ten tijde van de afbraak van het gebouw.

2.2 Enkele bouwkundige onderdelen

2.2.1 De haard (fig. 4 en 5)

Over functie en daarmee samenhangend de inrichting van dergelijke (type A-) gebouwen zijn

de tot hiertoe verzamelde gegevens schaars. Bij de grootschalige opgravingen te Dommelen (Nederland, prov. Noord-Brabant) bijvoorbeeld werd er geen enkel element van binneninrichting of binnenindeling vastgesteld. De functie van deze gebouwen is afgeleid uit de contextuele gegevens, inzonderheid de relatie tot kleinere gebouwen en de nabije aanwezigheid van een waterput. Het feit dat sommige van die grote gebouwen geïsoleerd stonden leidde dan weer tot de conclusie dat zij niet alleen een woonfunctie hadden⁵. Men vermoedt dat een gedeelte gebruikt werd als stal.

Bij andere opgravingen zijn er wel sporen van binneninrichting aangetroffen. Zo werd in 1983 te Wijnegem (prov. Antwerpen) een gebouw met haardkuil aangetroffen⁶ (fig. 4: 1). Sindsdien hebben opgravingen meerdere boerderijen met haarden aan het licht gebracht, onder meer in dezelfde nederzetting te Wijnegem⁷ (fig. 4: 2-3), te Oud-Turnhout (prov. Antwerpen)⁸, te Grubbenvorst (Nederland, prov. Limburg; fig. 5: 3)⁹ en mogelijk te Geldrop-'t Zand (Nederland, prov. Noord-Brabant; fig. 5: 1)¹⁰. Ook het gebouw van Herk-de-Stad behoort tot deze reeks (fig. 5: 2). De identificatie van een kuil als haardplaats is niet zo evident. Een gedetailleerde beschrijving van deze kuilen is in publicaties soms afwezig¹¹. Wat maakt nu een kuil een haardkuil? Het haardvuur heeft niet alleen invloed op wat er verbrand wordt, maar ook op de aarde waarin de haardkuil gegraven is. In één geval, in Oud-Turnhout, is de haardplaats niet gekarakteriseerd door een kuil, maar gewoon door een verschroeide plek¹². Een haardkuil die niet opgeruimd werd voor hij in onbruik raakte, moet dus evidentierwijs bestaan uit een vulling met verbrand materiaal (houtskool) en een kuilrand met (meestal roodbruine) schroeisporen. De haardkuilen van het gebouw in Herk-de-Stad (fig. 5: 2) worden gekenmerkt door een vulling van brandresten en een roodbruin gebrande kuilwand. De kuil uit gebouw 1 in Geldrop-'t Zand (fig. 5: 1) wordt door de opgravers ook als haard geïnterpreteerd¹³, hoewel volgens fotografische gegevens schroeisporen ontbreken en de

³ Theuws *et al.* 1988.

⁴ De vulling was zo compact dat geen enkele brok huttenleem kon onderscheiden worden.

⁵ Theuws *et al.* 1988, 280-281.

⁶ Cuyt 1984.

⁷ Cuyt 1986, 85, gebouwen 3 en 6; Cuyt & Annaert 1991, 58, fig. 1; Cuyt 1996, 83, fig. 3.

⁸ Mondelinge mededeling R. Annaert.

⁹ Schotten 1990.

¹⁰ Bazelmans & Theuws 1990, afb. 19 en 20, en in kleur op de cover.

¹¹ Met uitzondering van Wijnegem Steenakker gebouw 3 (Cuyt 1984, 125) en Wijnegem Steenakker gebouw 6 (Cuyt 1986, 85 en Schotten 1990, 296) beperken de beschrijvingen zich tot de identificatie 'haard(je)'.

¹² Informatie vanwege R. Annaert.

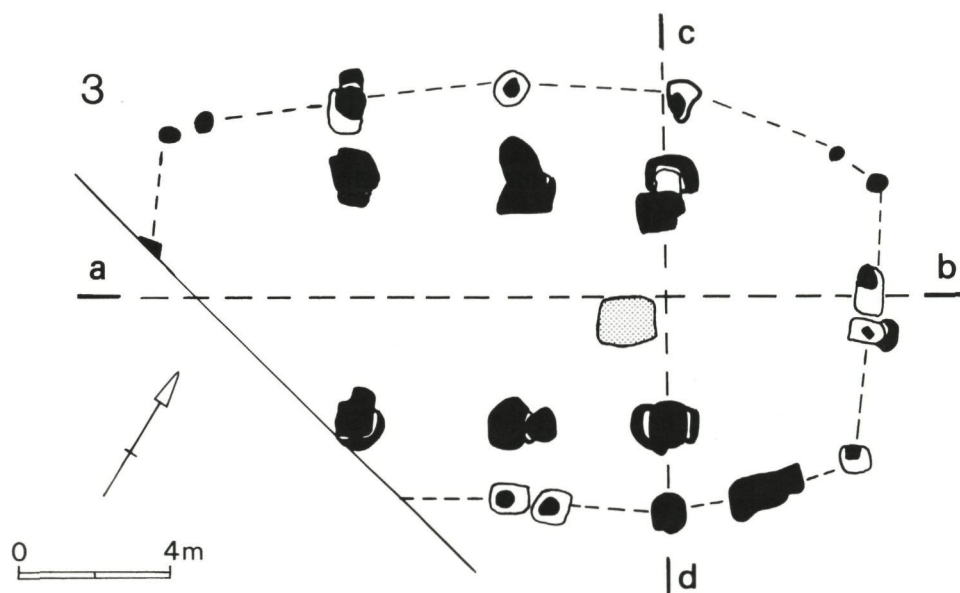
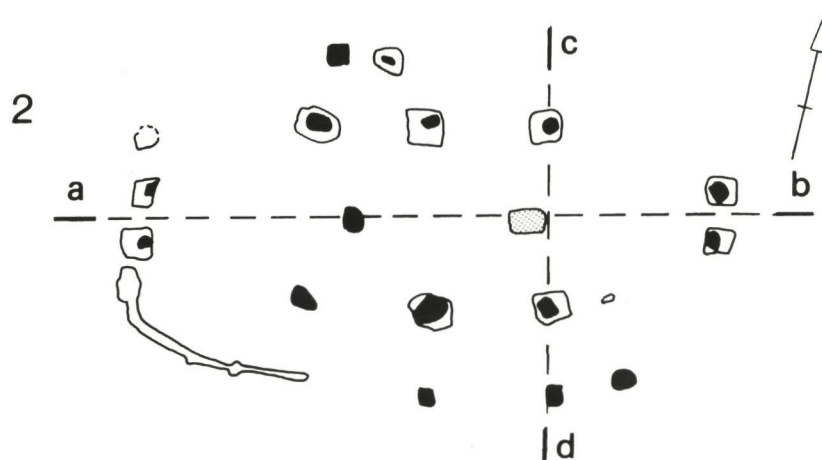
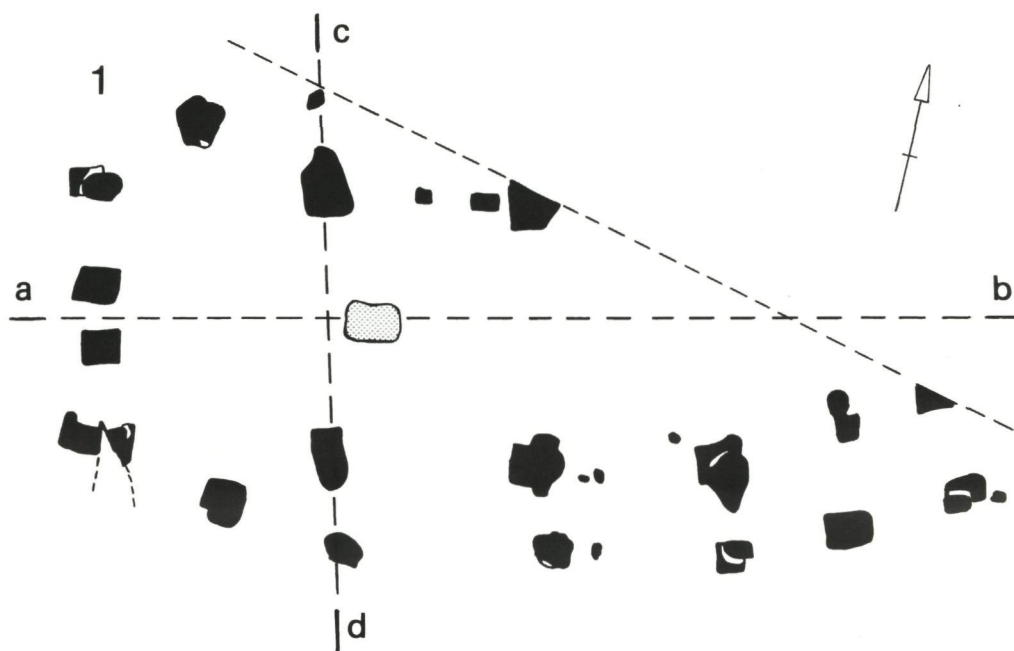
¹³ Bazelmans & Theuws 1990, 42.

4 Enkele boerderijen met haard uit het Maas-Demer-Schelde gebied.

1. Wijnegem Steenakker gebouw 3;
2. Wijnegem Steenakker gebouw 6;
3. Wijnegem Steenakker 1991, met a-b: gereconstrueerde noklijn en c-d: gereconstrueerde gebintlijn.

Buildings with hearth from the Meuse-Demer-Scheldt region.

1. Wijnegem Steenakker, building 3;
2. Wijnegem Steenakker, building 6;
3. Wijnegem Steenakker 1991, with a-b: reconstructed ridge line and c-d: reconstructed line of cross-beams.

kleur van de kuilvulling overeenkomt met die van de paalsporen. Een tweede kenmerk (na schroeiresten op de kuilwand en/of brandresten in de kuilvulling) is de geringe diepte van de haardkuilen, die afhankelijk lijkt te zijn van het evenwicht tussen warmteverspreiding (niet te diepe kuilen) en brandpreventie (niet te ondiepe kuilen om te hoog opschietende vlammen te voorkomen). Spijtig genoeg worden in de opgravingsverslagen vaak geen meetgegevens medegedeeld, terwijl bovendien het oorspronkelijk niveau van waaruit de haardkuil gegraven is niet gereconstrueerd kan worden. Toch kan voorzichtig gesteld worden dat haardkuilen gewoonlijk minder diep ingegraven zijn dan de geassocieerde paalkuilen. Dit is zeker het geval voor Herk-de-Stad, Geldrop-'t Zand¹⁴, Grubben-vorst¹⁵ en Oud-Turnhout, en waarschijnlijk voor Wijnegem.

Wanneer we de plattegronden van hoger genoemde gebouwen vergelijken (fig. 4 en 5), vallen nog een aantal andere kenmerken op. Zo is duidelijk dat de haardplaats steeds ter hoogte van het eerste dragende palenpaar gelegen is, zij het nu aan de oost- (fig. 4: 2 en 3) dan wel aan de westzijde van het gebouw (fig. 4: 1, fig. 5: 2 en 3, en het gebouw te Oud-Turnhout). Slechts in het geval van Geldrop-'t Zand gebouw 1 (fig. 5: 1) is het niet evident of het tot het eerste dan wel het tweede gebintepaar hoort. In vijf van de zes gevallen ligt de haardplaats naar het midden toe van het gebouw. In Oud-Turnhout bevindt de haard zich tussen de korte wand van het gebouw en het eerste gebintepaar.

De haardkuil is nooit exact tussen twee gebintdragende palen geplaatst, maar altijd iets daarvoor. Dit is bijzonder duidelijk voor de plattegrond van Herk-de-Stad (fig. 3 en 5: 2), waar de vervanging van de westelijke dakdragende palen door een ander paar ook de verplaatsing van de haardkuil noodzaakte. De afstand tussen de dichtst bijzijnde rand van de haardkuil en de lijn in het midden van de paalkuilen van het bijhorende gebintepaar varieert tussen ongeveer 10 cm (fig. 4: 2 en 5: 1 oudste fase), 25 cm (fig. 5: 2 jongste fase) en 40 cm (fig. 4: 1, 4: 3 en 5: 3). De afstand van 70 of 120 cm¹⁶ (fig. 5: 1) wijkt hiervan ongewoon veel af¹⁷. De haardkuil bevindt zich daarenboven steeds onder de gereconstrueerde noklijn van het dak. De vergelijking van de plaats van de haardkuilen in de verschillende boerderijen van dit type en de in Herk-de-Stad vastgestelde verbouwing lijken te wijzen op het bestaan van een vaste installatie boven de haardkuil, een soort van rookvang boven de haard, vastgehecht aan het meest westelijke of oostelijke gebinte die de rook buiten het gebouw geleidde via de nok. Op de vraag hoever de verwarmde kamer zich uitstreckte kan nog niet met zekerheid beantwoord worden. Indien de haard echt het centrale element van de kamer was, dan strekte deze zich in Herk-de-Stad uit tot onge-

veer 10 m vanaf de westelijke facade, te weten tot aan de (verdwenen) paalsporen van het derde dakgebinte.

2.2.2 Bijkomende paalsporen in de westzijde van het gebouw

In plattegronden van driebeukige woonstalhuizen komt steeds hetzelfde strikte schema voor: elke dakdragende paal heeft een pendant in de wandpalen, met andere woorden er zijn doorgaans evenveel wandpalen als er dakdragende palen zijn. Zij vormen samen met de vier palen in elke korte zijde de structuur van het gebouw. Paalkuilen die niet in dit schema passen en blijkens het onderzoek toch tot het gebouw behoren moeten een andere functie hebben. Een voorbeeld daarvan in het gebouw van Herk-de-Stad zijn de extra wandpaalsporen tussen de korte westgevel en de westelijke dakdragende paalkuilen. Met zeker één gebouw uit Wijnegem (fig. 4: 1), maar mogelijk ook met de twee andere uit dezelfde site¹⁸ (fig. 4: 2 en 3) heeft de plattegrond van Herk-de-Stad dit kenmerk gemeen. Misschien is het slechts toeval dat al deze boerderijen voorzien zijn van een haard en de extra wandpalen steeds zijn ingeplant aan de zijde waarin de haard zich bevindt. Of deze extra paalsporen een kenmerk vormen voor het woongedeelte van zulke boerderijen, kan echter op grond van het schaarse materiaal niet hard gemaakt worden.

2.2.3 Gegevens omtrent de plaats van de ingang

De grootschalige opgravingen van Dommelen hebben geen gegevens opgeleverd omtrent ingangen in deze woonstalhuizen¹⁹. Meestal worden ze gereconstrueerd tussen de zware dakdragende palen in de korte zijden, en/of in het midden van de lange zijden. Voor deze laatste mogelijkheid bestaan er inderdaad aanwijzingen in woonstalhuizen uit andere opgravingen. In Geldrop-'t Zand worden omwille van vier extra paalsporen, twee in het noorden aan de binnenzijde van het gebouw en twee ten zuiden aan de buitenzijde, twee ingangen tegenover elkaar gereconstrueerd (fig. 5: 1)²⁰. In Wijnegem gebouw 3 (fig. 4: 1) wordt omwille van twee extra binnennin geplaatste paalsporen een ingang vermoed in de noordzijde tegenover de haard²¹. Dezelfde opvallende aanwezigheid van twee dieper gefundeerde bijkomende palen werd bijvoorbeeld vastgesteld in Weert²². In Wijnegem gebouw 6 (fig. 4: 2) suggereren twee korter bij elkaar gelegen sporen in de noordzijde een andere functie dan de klassieke wandpalen die in het verlengde van de gebintepaalsporen horen te liggen. Deze kunnen evenzeer een ingang markeren.

¹⁴ Hoewel dit ook een paalkuil kan zijn, zie hoger.

¹⁵ Schotten 1990, 296.

¹⁶ Naargelang het eerste dan wel het tweede gebintepaar als referentiepunt genomen wordt.

¹⁷ Wederom bij gebouw 1 te Geldrop-'t Zand.

¹⁸ Cuyt 1986, 85, gebouwen 3, 6 en 7.

¹⁹ Theuws *et al.* 1988, 278, 290.

²⁰ Bazelmans & Theuws 1990, 42.

²¹ Cuyt 1984, 127.

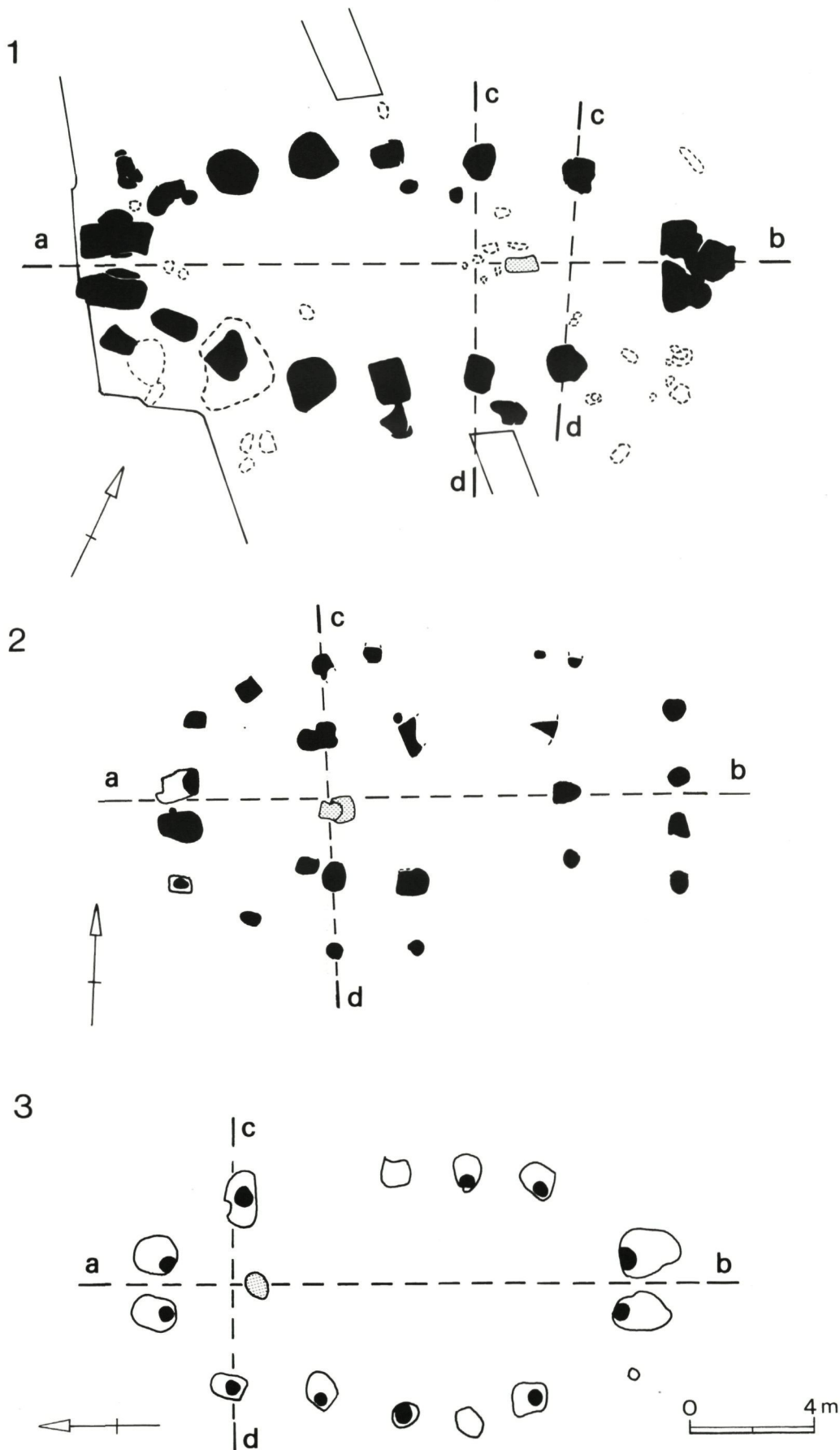
²² Roymans 1995, 25, fig. 18 c.

5 Enkele boerderijen met haard uit het Maas-Demer-Schelde gebied.

1. Geldrop-'t Zand gebouw 1;
2. Herk-de-Stad;
3. Grubbenvorst, met a-b: gereconstrueerde noklijn en c-d: gereconstrueerde gebintlijn.

Buildings with hearth from the Meuse-Demer-Scheldt region.

1. Geldrop-'t Zand building 1;
2. Herk-de-Stad;
3. Grubbenvorst, with a-b: reconstructed ridge line and c-d: reconstructed line of cross-beams.

In het gebouw van Herk-de-Stad (fig. 3) is dankzij de unieke aanwezigheid van de erfgracht hardere informatie voorhanden. De bewaring van de haardkuil en een groot deel van de wandpalen geeft aan dat het bij de opgraving opgetekende gedeelte van de gracht niet ver onder het oorspronkelijke middeleeuwse loopvlak gelegen was. De opgravingsplannen geven daarmee een goed beeld van de oorspronkelijke situatie. De erfgracht laat drie mogelijke toegangen toe.

Vooreerst kan aan de zuidwestelijke zijde van het gebouw een toegang gereconstrueerd worden vanaf de zware dakpalen in de korte zijde tot aan het paalspoor ten westen van de zuidelijke erfgracht. Bovendien moet gewezen worden op de aanwezigheid van twee paalsporen onmiddellijk ten westen van het gebouw, in het verlengde van de zuidwaarts uitdeinende noordgracht. Volgens het keramisch materiaal behoren ze tot dezelfde periode als het gebouw en kunnen ze een bijkomende afsluiting van het erf gevormd hebben. In acht genomen dat de ruimte ook te klein is tussen de zware palen in de westzijde, lijkt de plaats van de ingang gesitueerd te moeten worden tussen het hoekpaalspoor aan de zuidzijde en het paalspoor onmiddellijk ten oosten daarvan. Verder is er de vroeger al vermelde opening van nagenoeg 5 meter in de noordzijde. Een centrale toegang in één van de langs zijden werd bij andere opgravingen reeds gesuggereerd. Het gebouw in Herk-de-Stad laat weinig twijfel bestaan over deze mogelijkheid. Het ietwat excentrisch gelegen wandpaalspoor kan met zulk een deurconstructie te maken hebben.

Tot slot zij gewezen op de open plaats ten oosten, die gecreëerd is door de planmatige aanleg van de zuidelijke erfgracht. Tussen deze en de noordelijke erfgracht is er een ruimte vrijgelaten van ruim 6 meter. Het lijkt daarom logisch in de oostelijke korte gevel nog een ingang te voorzien, die dan – gezien de grotere ruimte – best in de noordoosthoek te plaatsen is en uitgaaf op de vermelde open plaats.

2.2.4 Paalsporen in de oostvleugel

In tegenstelling tot het westelijk gedeelte van het woonstalhuis, dat geen extra paalsporen kent, heeft het oostelijke deel een aantal extra, niet met het structureel deel van het gebouw te maken paalkuilsporen. Hoewel de meeste plattegronden een sporenkapconstructie doen vermoeden, zijn er toch enkele gebouwen bekend waar nokpalen in het grondplan geïnfereerd worden, zoals te Wijnegem Steenakker gebouw 6 (fig. 4: 2) en ⁷²³. Ook in het gebouw te Herk-de-Stad kan één paal als zodanig geïnterpreteerd worden. Deze interpretatie hoeft echter niet dwingend te zijn, daar zulke palen ook te maken kunnen hebben met een eventuele opslagfunctie

onmiddellijk onder het dak, aan de andere zijde tegenover het woongedeelte.

Een verklaring voor de ruime aanwezigheid van andere palen in dit gedeelte van het gebouw kan niet gegeven worden.

3 Het archeologisch materiaal

De vondsten bij deze boerderij zijn talrijk en gediversifieerd in vergelijking met gelijkaardige sites. Dit heeft vooral te maken met de unieke aanwezigheid van een erfgracht rond het gebouw, waarin heel wat afval terecht kwam. De bewaringsomstandigheden blijken minder goed geweest te zijn. Hout is afwezig en van dierenresten zijn enkel wat tanden en resten van grote beenderen overgebleven. Keramisch materiaal is talrijk en goed bewaard, hoewel een aantal fragmenten bestond uit gerold materiaal. Van stenen voorwerpen werden er drie geteld. Verder zijn er vier metalen en één glazen voorwerp gevonden.

3.1 *Ceramiek*

De oudste sporen van de boerderij, nl. de paalkuilen voorafgaand aan de verbouwingsfase, bevatten in totaal 22 scherven, waarvan er 8 behoren tot de Paffrath/Wildenrath-groep. Van deze laatste werd geen enkele rand gevonden. Het overige materiaal bestaat uit Andenne-scherven (fig. 6: 1). Daaronder bevindt zich één spinsteentje en een randfragment met een uitstaande, driehoekig verdikte lip met spaarzaam loodglazuur van een kruik (fig. 7: 1-3). Paffrath-aardewerk komt in Dommelen voor in XI^d-XII^a, Andennekruiken zijn typerend voor XI^b²⁴. Deze contradictie in datering kan zijn verklaring vinden in de verbouwing van de boerderij. Bij het neerhalen van het westelijke gebinte en dus het verwijderen van daarmee samenhangende palen kan inderdaad een jonger ceramiekfragment in een oudere kuil geraakt zijn. Dit gegeven dateert dus de verbouwingsfase. Uit de recentere haard komt een randfragment van een klein kruikje met dakvormig afgeschuinde rand (fig. 1: 4). Deze kleine waar komt op vanaf XI^b²⁵.

Uit de erfgracht is het meeste materiaal gerecupereerd. Tijdens de occupatie van het gebouw kwam hierin nederzettingsafval terecht, hoofdzakelijk van de bewoners zelf. Het keramisch materiaal bestaat uit 28 Paffrath/Wildenrath-scherven, 231 Andenne-scherven en 4 scherven uit Brunssum-Schinveld. Elmpeter waar ontbreekt (fig. 6). Er zijn drie randfragmenten Paffrath/Wildenrath bij (fig. 7: 5-7), waaronder twee met naar buiten uitstaande, bijna platte rand en één met schuin uitstaande verdikte rand²⁶. Andenne-waar is grotendeels vertegenwoordigd door kookpotten met lensvormige

²³ Cuyt 1986, 85 en fig. 2.

²⁴ Theuws *et al.* 1988, 331.

²⁵ Theuws *et al.* 1988.

²⁶ Lung 1955-1956, afb. 4, 1 c.

6 Aantal scherven per groep sporen:

1. Oudste paalkuilen van het gebouw

2. Erfgrachtvulling

3. Puinkuilvervulling

A. Paffrath/Wildenrath;

B. Andenne;

C. Brunssum-Schinveld.

Number of sherds

1. Oldest postholes of the building

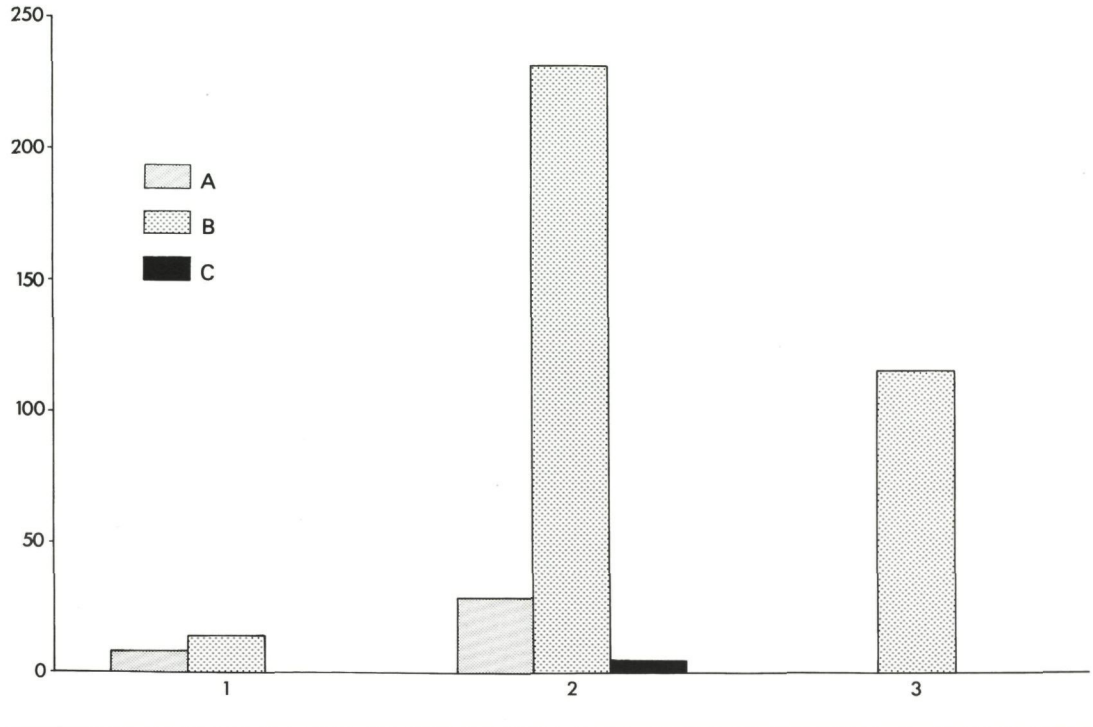
2. Ditches of the building

3. Pits containing burnt silt and charcoal.

A. Paffrath/Wildenrath;

B. Andenne;

C. Brunssum-Schinveld.

bodem en manchetvormige rand (fig. 7: 8-14) uit XIIbc²⁷. Een aantal onder hen was mogelijk voorzien van een tuit (fig. 7: 15-16). Tuitpotten in Andennewaar worden door Borremans en Warginaire geplaatst in hun periode I²⁸. Kookpotten met platte uitstaande rand (fig. 7: 17-18) worden in dezelfde tijd gedateerd²⁹. Verder waren er nog potten van kleiner formaat (fig. 7: 19-20). Deze komen in alle periodes van Borremans en Warginaire voor, maar lijken volgens de resultaten in Dommelen toch kenmerkend te zijn vanaf de latere 12de eeuw. Randen van kruiken zijn ook aanwezig, zij het niet in overvloedige mate (fig. 7: 21-26). Zij komen op vanaf 12B. Het oudste Andenne-fragment uit de erfgracht is een ondersneden sikkelvormige rand, kenmerkend voor de periode XIId-XIIa (fig. 7: 28). Een fragment van een kom (dm. 18 cm) figureert niet in de lijsten van Andenne-waar (fig. 7: 29 en een vergelijkbaar fragment fig. 7: 30). Het heeft een naar binnen gebogen onverdijde rand en is langs de buitenzijde gans bedekt met geel loodglazuur. Het stuk past aan een ander fragment uit een paalkuil aan de oostzijde, die deel kan uitmaken van een verbouwing. Dit gegeven dateert het fragment in XIIc. Tot slot zijn nog twee voorwerpen aangetroffen die bij gebouwen als deze niet of bijna niet voorkomen: een eerste is een fragment van een holle steel van een kookpan met restanten van loodglazuur aan de buitenzijde (fig. 7: 31); een tweede is een tuit waaraan volgens de breuksporen maar één oor aan bevestigd was. Het fragment moet geïnter-

preteerd worden als de tuit van een veldfles, hoewel in Andenne tot nu toe slechts twee-orige veldflessen zijn gevonden (fig. 7: 32).

Van ceramiek uit de Zuid-Limburgse pottenbakkerijen werden maar vier fragmenten gevonden, waaronder één wandfragment met rode beschildering uit de 12de eeuw. Opvallend is een fragment van een olielamp op brede voet (fig. 7: 33). De in oorsprong boven elkaar geplaatste schaaltes zijn beide afgebroken. In tegenstelling tot het gekende materiaal uit Brunssum-Schinveld is het voorwerp hol van onder tot boven³⁰. De brede voet en de bakking plaatsen het in de 12de eeuw. Een dakvormig randprofiel (fig. 7: 34) behoort tot een pot in bijna gesinterde klei, typerend voor XIIIa. Tenslotte dient nog een randfragmentje van een kruik in steengoed met zoutglazuur vermeld, met radstempel versiering onder de mondrand (fig. 7: 35); het dateert XIVbc. Gezien het formaat en de datering moet het als een intrusief stuk begrepen worden.

Eén vierkant fragment in rood aardewerk is een tegel, met loodglazuur op de bovenzijde (fig. 7: 36).

Aan de noordoosthoek van het gebouw, tussen de twee erfgrachten, leverde het hoger vermelde ondiepe kuilspoor enkel Andenne-aardewerk op: een manchetvormige rand (XIIbc) en een randfragment van een kruik (XIIb) wijzen op activiteit gedurende de tweede fase van de bewoning (fig. 8: 1-2).

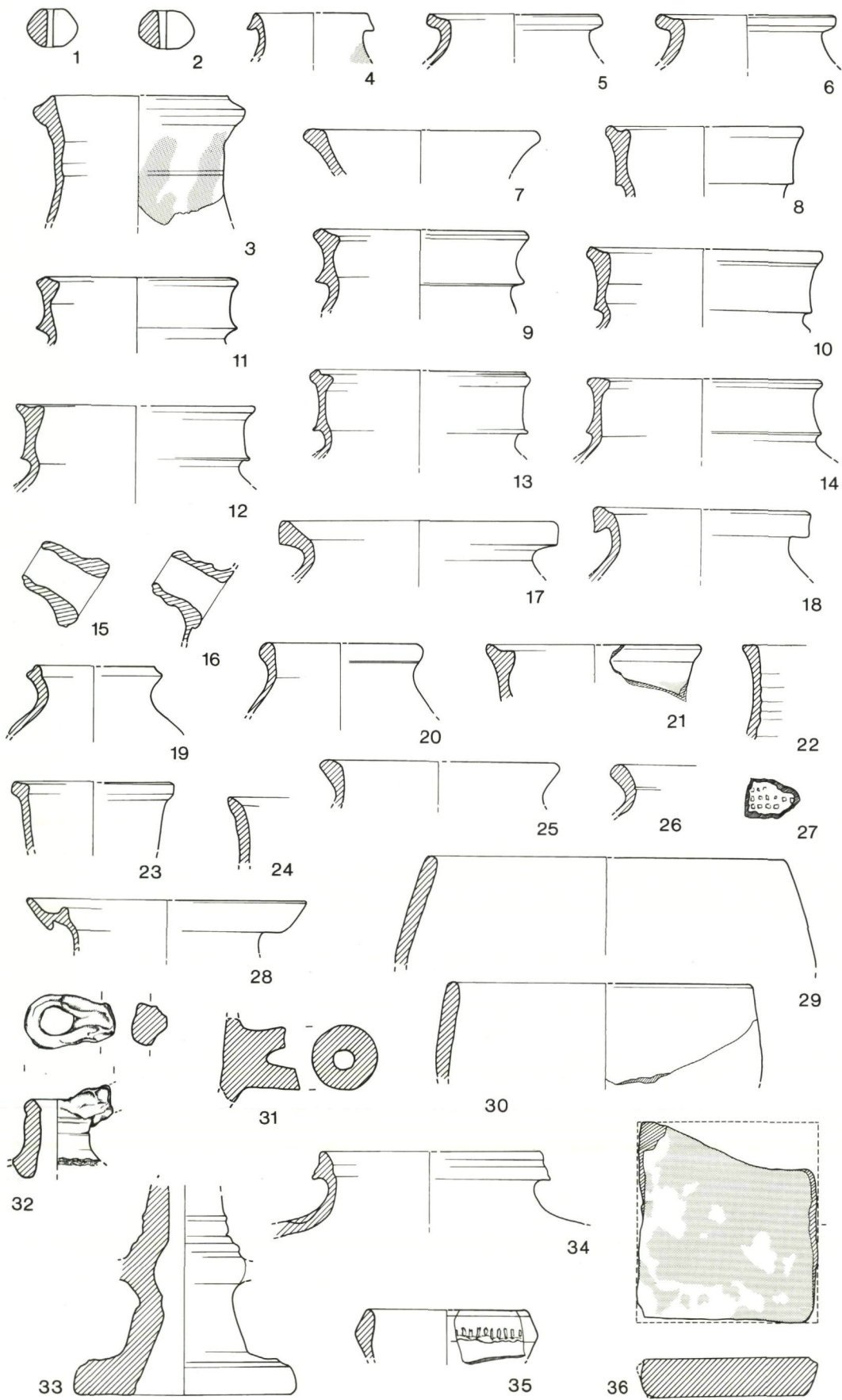
Uit de zogenaamde puinkuilen werd eveneens archeologisch materiaal gerecupereerd. Al het aardewerk bestaat uit Andenne-waar, met

²⁷ Theuws *et al.* 1988, 331.

²⁸ Borremans & Warginaire 1966, tabel 86 en 87.

²⁹ Borremans & Warginaire 1966, fig. 22, nr. 9, 10 en fig. 30, nr. 7.

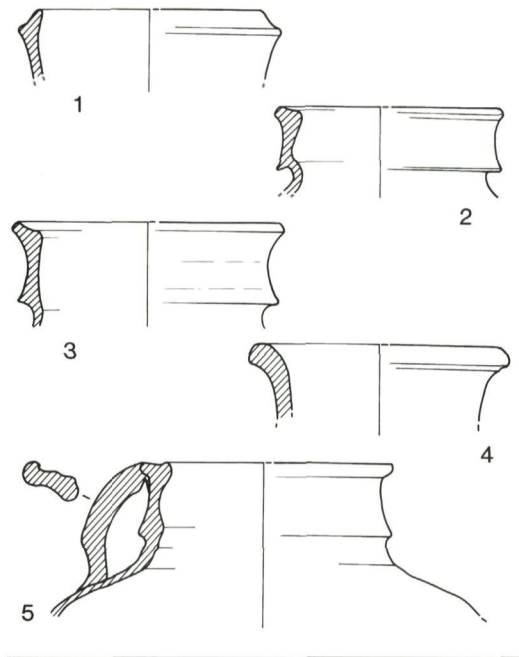
³⁰ Bruijn 1965, tabel; Bruijn 1962-1963: *passim*.

7 *Ceramiek uit de gebouwsporen (1-4) en de erfgrachten (5-36). Schaal 1:3.*
Ceramic finds from the building-related traces (1-4) and the ditches (5-36). Scale 1:3.

8 *Ceramiek uit spoor 2/122 (2) en puinkuilen (1, 3-5). Schaal 1:3.*

Ceramic finds from trace 2/122 (2) and building-related debris pits (1, 3-5). Scale 1:3.

uitzondering van een ongetwijfeld intrusief randscherfje in rode, geglazuurde waar (fig. 8, 1). Drie randfragmenten behoren tot het manchetvormige type (XIIBC), één is een rand van een kruik met uitbuigende rand (XIIB) (fig. 8: 2-5). Men kan zich afvragen of de aanwezigheid van deze fragmenten niet het resultaat is van opspit. In ieder geval ontbreekt het aardewerk uit Elmpt.

Sleuf 1, die korter bij de Herk gesitueerd is, leverde een aantal kuilen op waarin eveneens Andenne-waar werd teruggevonden (fig. 9). Vermeldenswaard is een sikkelvormige ondersneden

rand uit XIId-XIIa die aantoonde dat de ontginning van de Herkvallei reeds omstreeks het jaar 1100 was aangevat. Een voor de site typerende kogelpot met manchetvormige rand werd in één van de zuidelijkste kuilen opgegraven.

Wanneer het gevonden ceramisch materiaal vergeleken wordt met dat van gelijkaardige sites in Nederland valt de schaarste aan aardewerk uit Zuid-Limburg op. Daarbij moet vermeld worden dat van het weinige gevonden Zuid-Limburgse aardewerk de helft stamt uit de 13de eeuw. Het aandeel van Andenne-waar is in de 12de eeuw in Herk-de-Stad met 90% overweldigend. Datzelfde beeld is ook afleesbaar uit het residuele materiaal in de laatmiddeleeuwse grachten, dat bijna uitsluitend uit Andenne-aardewerk bestaat (fig. 10): kookpotten met platte uitstaande en ook manchetvormige randen uit de 12de eeuw, kookpotten met sikkelvormige randen uit de 11de eeuw en randen van kruiken uit de tweede helft van de 12de eeuw. Zeldzaam zijn de fragmenten die versierd zijn met blokvormige of driehoekige radstempelindrucken waarover een laag geel loodglazuur is aangebracht. Een fragment zoals op fig. 10: 8 met blokvormige radstempelversiering met een bruinige laag loodglazuur erover hoort thuis in XIIIb³¹. Het toont aan dat het terrein ook later in cultuur bleef.

3.2 Steen

Drie voorwerpen in steen komen uit de erfgracht, wat het waarschijnlijk maakt dat ze behoorden tot het afval van de bewoners van de boerderij. Ten eerste dient een beitelvormige slijpsteen in grijs kwartsiet vermeld (fig. 11: 1). Een vijzel- of maalsteenfragment in basaltlava (fig. 11: 2) bestond uit vele kleine brokken en één groter fragment³². Tenslotte bevat de erfgracht ook een bijhorende stamper in roze arkose (fig. 11: 3).

3.3 Glas

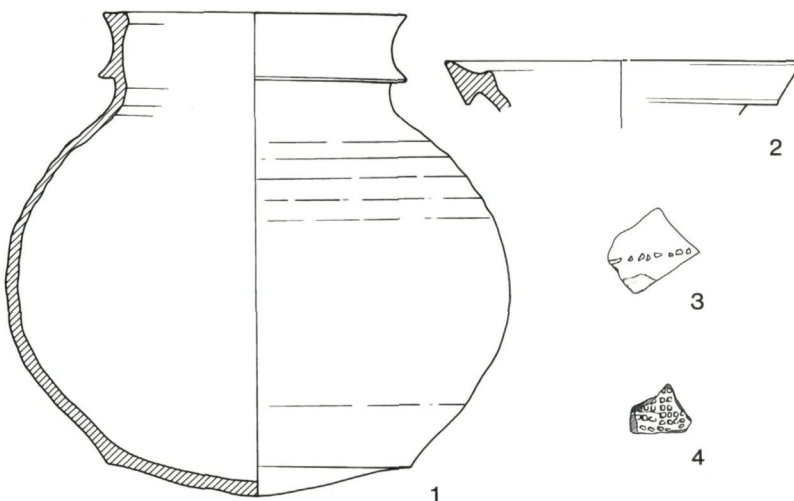
In het stuk van de noordelijke erfgracht, dat naast het woongedeelte is gegraven, werd de helft van een rond, zwart glazen voorwerp gevonden met een doormeter van 8 cm en een dikte van 3 cm (fig. 11: 4). Dit niervormig fragment behoort tot een strijkglas³³. In het hart van het voorwerp is een pointillémerk aanwezig³⁴. De oudste strijkglassen worden gekenmerkt door de afwezigheid van een staaf in het midden. Een strijkglas werd gebruikt om linnen kledij te strijken en te doen glimmen. Zij zijn bekend vanaf de Romeinse periode tot het begin van de 20ste eeuw. Het is een voorwerp dat vanaf zijn ontstaan steeds nagenoeg dezelfde vorm heeft behouden. In de loop van de 17de eeuw werden strijkglassen geleidelijk vervangen door het strijkijzer.

³¹ Borremans & Warginaire 1966, tabel 86 en 87; Theuws *et al.* 1988, 334.

³² Het fragment is geen tephriet.

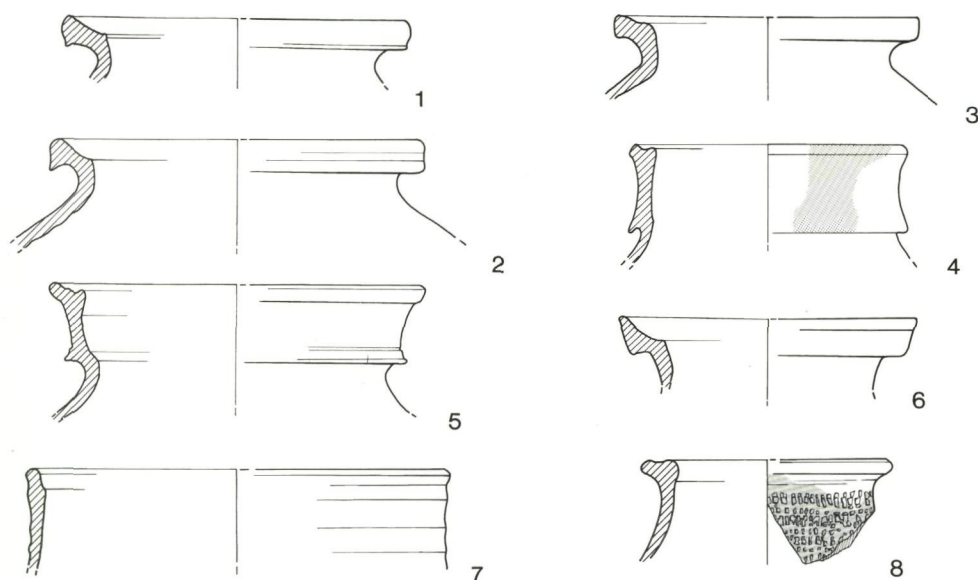
³³ Baart *et al.* 1977, 150-151.

³⁴ Henkes 1994, 337.

9 *Ceramiek uit sleuf 1. Schaal 1:3.*

Ceramic finds from trench 1. Scale 1:3.

10 *Residuele ceramiek uit de laatmiddeleeuwse grachten. Schaal 1:3.*

Residual ceramic finds from the late medieval ditches. Scale 1:3.

3.4 Metaal

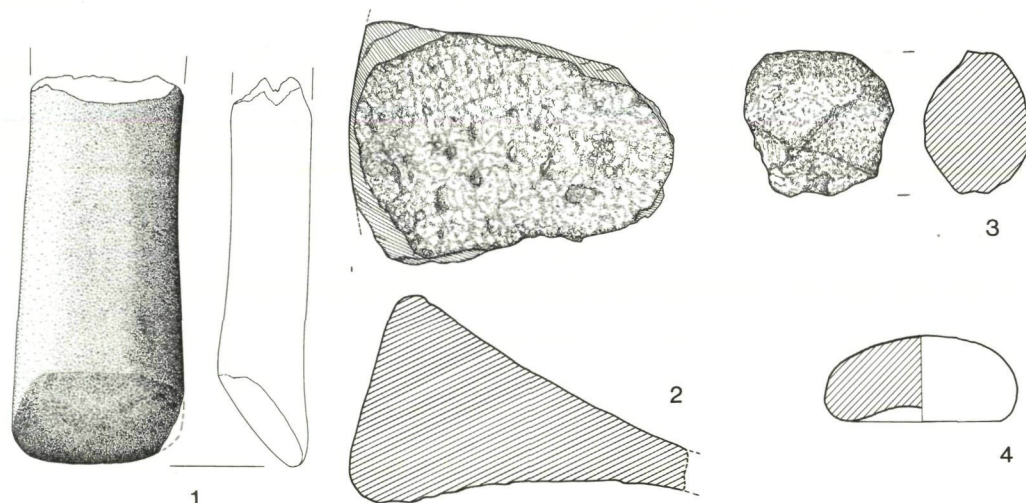
Vondsten van metalen voorwerpen zijn zeldzaam op de site. Brons werd, buiten éénmaal een groen, in poeder uiteenvallend fragment, niet aangetroffen. Drie ijzerfragmenten werden gerecupereerd in de erfgrachten, ze bestaan respectievelijk uit een spijker, een spijker met oog en een T-vormig stuk.

3.5 Plantenresten door Brigitte Cooremans

Met het oog op botanisch onderzoek zijn enkele kleine bodemstalen met elk een volume van

1 à 2 liter genomen. De monsters zijn afkomstig uit de vol-middeleeuwse sporen (fig. 12), met name de erfgracht (nr. 2/63), een paalkuil van het boerderijgebouw (nr. 2/14) en drie puinkuilen (nrs. 2/141, 2/154 en 3/105). Ze werden gezeefd over een serie zeven waarvan de fijnste maaswijdte 0,25 mm bedroeg. De residu's zijn met behulp van een stereomicroscoop met een maximale vergroting van 63x uitgezocht. Ze bleken alle vijf een, zij het vrij gering, aantal verkoolde plantenresten te bevatten (zie tabel 1³⁵). Deze botanische resten hebben hoogstwaarschijnlijk op een louter toevallige manier hun weg naar de verschillende contexten gevonden, en dit onafhankelijk van elkaar. Er kan dus aan genomen worden dat men hier te maken heeft

³⁵ Voor de naamgeving werd de flora van België (De Langhe *et al.* 1988) gevolgd.

11 *Andere vondsten. Fragmenten van*

1. *slijpsteen*
2. *vijzel of maalsteen*
3. *stamper*
4. *strijkglas.*

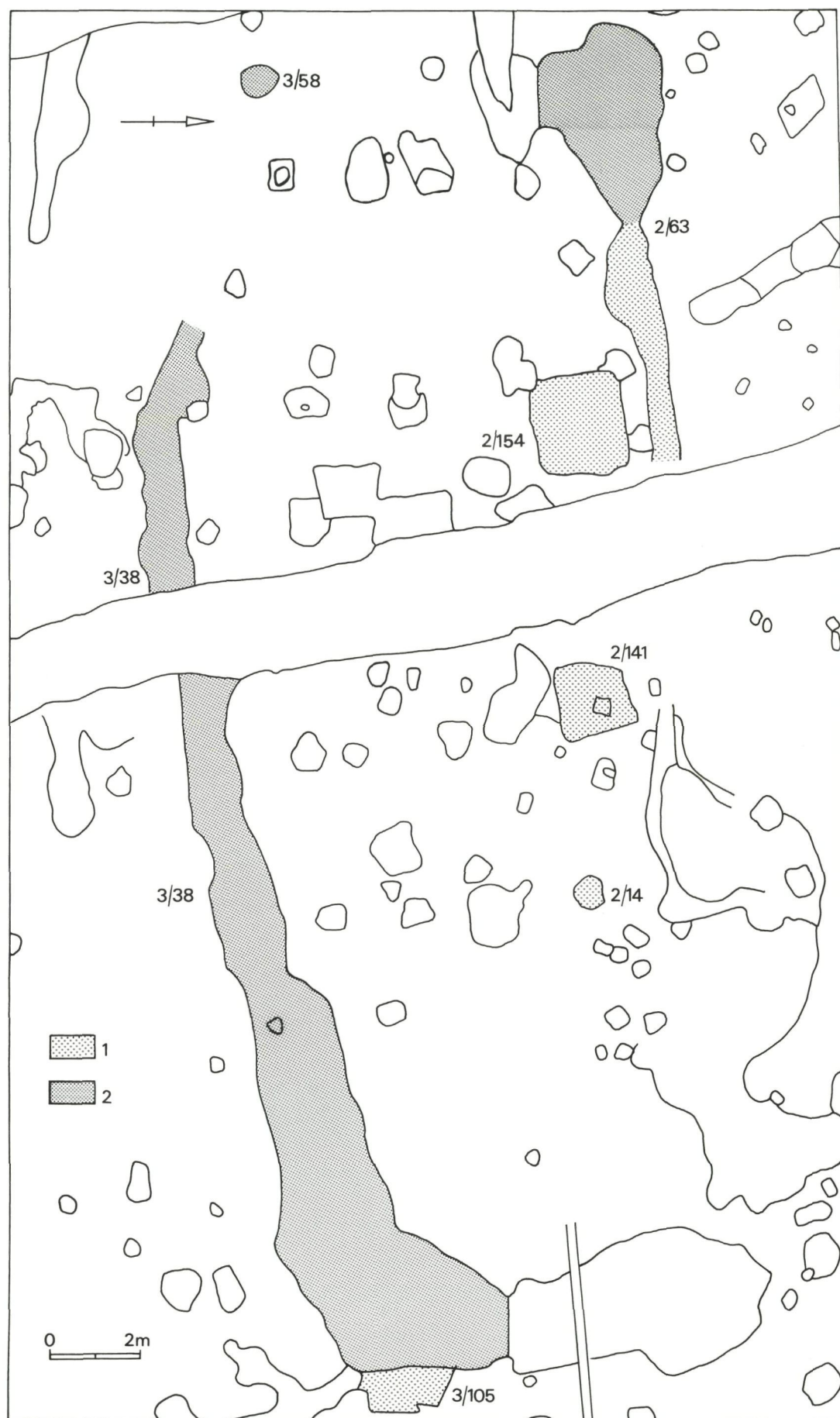
Schaal

Other finds. Fragments of

1. whetstone
2. mortar or quernstone
3. pestle
4. linen-smotherer.

Scale

12 Aanduiding van staalnamepunten voor plantaardige macroresten (1) en lokalisatie van de structuren die dierenresten bevatten (2).
Indication of the sample spots for botanical remains (1), and location of the structures containing animal remains (2).

met zogenaamd nederzettingssuijs. Dit laat toe een idee te krijgen van welk (plantaardig) afval er zoal op deze boerderij rondzwierf, en met welke agrarische activiteiten de bewoners zich ondermeer bezighielden.

Het lijstje met de gebruikspflanzen geeft aanwijzingen over welke voedingsgewassen er ter plekke werden gebruikt, en waarschijnlijk ook werden verbouwd. Rogge, haver en gerst zijn de graansoorten die in de beschouwde periode vaak worden aangetroffen³⁶. Uit historische bronnen³⁷ kan worden afgeleid dat vooral rogge een voorname rol zal hebben gespeeld. Op deze licht-lemige zandgronden is dit zeer goed mogelijk, alhoewel hierover aan de hand van deze kleine aantallen teruggevonden resten uiteraard geen uitspraak kan worden gedaan. De tarwekorrels waren te slecht bewaard om uit te kunnen maken met welke soort(en) we hier te doen hebben. Zowel spelt als broodtarwe komen in aanmerking. Het spreekt vanzelf dat nog andere voedingsgewassen, zoals verschillende soorten groenten en peulvruchten, gebruikt zullen zijn op deze site. De kans dat resten hiervan verkolen en later teruggevonden worden in archeologische context, zijn echter steeds vrij klein. De aanwezigheid van een kapselfragmentje van vlas hoeft absoluut geen verbazing te wekken. Dit gewas, gekweekt voor zijn vezels en/of oliehoudende zaden, wordt immers in onze streken al van oudsher verbouwd.

Bij de wilde planten worden soorten aangetroffen die karakteristiek zijn voor verschillende vegetatietypen. Er zijn er die vaak voorkomen op graanakkers tussen het koren, andere die bij voorkeur in graslandvegetaties groeien en nog andere die vaak op door menselijke activiteit verstoorte standplaatsen aangetroffen worden. De eerste categorie (in de tabel aangeduid door "A") levert een indirecte aanwijzing voor de graanteelt. Deze planten komen makkelijk samen met het graan op het erf terecht, waarna ze na het reinigen van de oogst tussen ander afval verzeilen. Planten van graslandvegetaties, in de tabel aangeduid door "W", zouden mogelijk kunnen gesitueerd worden op de alluviale gronden langs een rivier, in dit geval bijvoorbeeld de Herk. Ook planten met een voorkeur voor vochtige gronden, zoals waterbies (in de tabel door "N" aangeduid) horen hier thuis. Er zijn verscheidene manieren waarop planten uit dergelijke vegetaties naar de boerderij kunnen worden gebracht: o.a. in de vacht van het vee, met hooi, stro en voer. Ook de mest van de dieren is een mogelijk transportmiddel, immers wat wordt genuttigd in de wei, komt na een kleine omweg via een dierlijk spijsverteringsstelsel in de stal terecht. Dit zou dan weer als een onrechtstreekse indicatie voor veeteelt kunnen gezien worden. Tenslotte zijn er de planten typisch voor door de mens beïnvloede plekken, zoals afvalhopen, wegbermen en ruigten, zogenaamde rudera-

plaatsen ("R" in de tabel). Hun aanwezigheid in en rond een boerderij is niet meer dan normaal.

Samengevat kan worden gesteld dat de weinige resten hier aangetroffen, precies deze zijn die thuishoren in de omgeving van een landelijke nederzetting. Als indicatoren van de graanteelt zijn er de graanresten zelf met de daarbijhorende akkeronkruiden, terwijl resten van graslandplanten als aanwijzingen voor het houden van vee kunnen dienen. De ruderalen tenslotte weer spiegelen een menselijke activiteit ter plaatse.

3.6 Dierenresten

door Anton Ervynck

Op de vindplaats waren dierlijke resten slechts heel plaatselijk en in slechte toestand bewaard (fig. 12), met name in de grachten rond het vol-middeleeuws gebouw (ten noorden: structuur 2/63, ten zuiden: structuur 3/38), en in een kuil nabij datzelfde gebouw (structuur 3/58). Uit de zuidgracht konden slechts enkele schilfers van zoogdiertanden gerecupereerd worden, waarschijnlijk afkomstig van runderen. Uit de kuil kwam één enkele rundertand. De verzameling dierlijke resten uit de noordelijke gracht was iets uitgebreider en bestaat uit vijf schachtfragmenten van lange beenderen van grote zoogdieren, drie verbrande stukken van grote beenderen en de fragmenten van minstens elf tanden van runderen, zowel uit de boven- als uit de onderkaak.

In sites op zandrijke bodems vertegenwoordigen de beschreven ensembles van dierenresten het laatste restant van een eens veel grotere archeozoologische collectie. Door de werking van insijpelend regenwater en schommelingen in vochtigheidsgraad is het grootste deel van het in de bodem begraven skeletmateriaal immers vergaan. Email biedt bij deze omstandigheden wat meer weerstand dan been, wat verklaart waarom vooral tanden nog op het site zijn aangetroffen. Ook verbrande botten zijn wat resistenter omdat ze door de werking van het vuur veranderingen in samenstelling hebben ondergaan. De slechte bewaringsomstandigheden op het site verklaren natuurlijk ook waarom alleen de resten van grote dieren opgegraven zijn, en zelfs bij het tandmateriaal enkel de grootste huisdiersoort teruggevonden werd. Het zal duidelijk zijn dat de aangetroffen collectie geen betrouwbare gegevens kan leveren over consumptiepatronen binnen de nederzetting.

4 Absolute chronologie

Het besproken gebouw was zeker niet het oudste in de onmiddellijke omgeving. Dat blijkt uit het feit dat de erfgracht uit het begin van de 12de eeuw een kuil met verbrande leem (zonder

³⁶ Van Haaster 1997; Theuvs *et al.* 1988.

³⁷ Lindemans 1994.

Tabel 1

Lijst van de aangetroffen plantensoorten, verkoold tenzij anders vermeld (min = gemineraliseerd; onv = onverkoold).

List of the plant species present, charred unless otherwise indicated (min = mineralised; onv = uncharred/waterlogged).

Nummer Volume (liter)	14 1	63 1,5	141 1	154 2	105 1,5	
GEBRUIKSPLANTEN						
<i>Avena</i> sp.	-	2 cf	-	1	-	haver
<i>Hordeum vulgare</i>	-	3	1	-	1	gerst
<i>Secale cereale</i>	-	4	1	-	-	rogge
<i>Secale cereale</i> rachis fragment	-	4	1	-	-	rogge rachis fragment
<i>Triticum</i> sp.	2	2	-	1	1	tarwe
<i>Triticum</i> rachis fragment	-	-	-	-	1	tarwe rachis fragment
Cerealia	0,5	8	1	2	2	graan
Cerealia embryo	-	1	1	1	1	graankiem
Cerealia kaffragment	-	-	1	-	-	graankaf
<i>Linum usitatissimum</i> kapsel	-	-	1 fr	-	-	vlas kapsel
WILDE PLANTEN						
R <i>Anthemis cotula</i>	-	-	-	1	-	stinkende kamille
- <i>Anthemis</i> sp.	-	1	-	-	-	schubkamille
- <i>Atriplex</i> sp.	-	-	-	-	-	melde
W <i>Bromus racemosus</i>	-	-	-	1	-	trosvruid
- <i>Bromus</i> sp.	-	-	-	-	1	dravik
A <i>Chenopodium album</i>	-	-	-	2	-	melganzenvoet
R <i>Chenopodium glaucum/rubrum</i>	-	1	-	-	5	zeegroene/rode ganzenvoet
- <i>Chenopodium</i> sp.	1	2	-	-	4	ganzenvoet
- <i>Chenopodium</i> sp. (min)	-	-	-	-	1	ganzenvoet
N <i>Eleocharis palustris</i>	-	2	-	-	-	gewone waterbies
- <i>Galium</i> sp.	-	-	-	-	1	walstro
W <i>Poa</i> sp.	-	-	-	-	2	beemdgras
W Poaceae	-	-	-	-	1	grassen
A <i>Polygonum lapathifolium</i>	-	2	-	-	1	bekliede duizendknoop
- <i>Ranunculus</i> sp. (min/onv)	-	-	1	-	-	boterbloem
A <i>Rumex acetosella</i>	-	2	-	4	22	schapezuring
- <i>Rumex</i> sp.	-	-	-	-	1	zuring
A <i>Spergula arvensis</i>	-	-	-	-	1	gewone spurrie
A <i>Stellaria</i> cf. <i>media</i>	-	-	-	-	1	vogelmuur
- <i>Stellaria</i> sp.	-	-	-	-	2	muur
W <i>Trifolium</i> sp.	-	3	1	-	3	klaver
A <i>Vicia</i> sp.	-	2	1	1,5	-	wikke
- Indeterminata	-	-	-	1	2	niet gedetermineerd
TOTAAL	3,5	39	10	15,5	55	

archeologisch materiaal) doorsnijdt. Deze moet zonder enige twijfel gecorreleerd worden met de afbraak van een ouder gebouw in de onmiddellijke nabijheid.

Bouwaanvang en gebruiksduur van het gebouw zijn afleesbaar van het aardewerk in de paalkuilen en in de erfgrachten (fig. 7). Men moet er echter rekening mee houden dat archeologisch materiaal in deze kuilen kan geraakt zijn zowel bij het optrekken als bij het afbreken van het gebouw³⁸. Wat betreft de erfgrachten heeft de bespreking van de ceramiek aangetoond dat zij na het verlaten van de nederzetting nog een

periode gedeeltelijk opengelegen hebben. De bouwaanvang kan zonder problemen geplaatst worden in het eerste kwart van de 12de eeuw op basis van de substantiële aanwezigheid van Paffrath/Wildenrath-aardewerk, zowel in één paalkuil die tot de eerste fase van de boerderij behoort als in de erfgracht. Deze waar wordt volgens het onderzoek in Dommelen niet meer aangetroffen in de latere 12de eeuw³⁹.

De afbraak van de boerderij kan eveneens vrij nauwkeurig vastgesteld worden. De met verbrande leem gevulde puinkuilen doorsnijden een aantal paalsporen van het gebouw en de erf-

³⁸ Zie in dat verband het instructieve *flow*-diagram bij Theuws *et al.* 1988, 351, fig. 66.

³⁹ Theuws *et al.* 1988.

gracht in het noorden. Deze kuilen komen enkel voor in de zone van het gebouw, de vulling kan dus afkomstig zijn van de afbraak zelf. In tegenstelling tot de erfgracht mag men vermoeden dat de kuilen na de afbraak volledig gevuld werden. Zij vormen min of meer een gesloten context. Het archeologisch materiaal in deze kuilen bestaat uitsluitend uit Andenne-aardewerk (fig. 6). Er werden 84 scherven geteld. De enkele randfragmenten (fig. 8: 3 en 5) zijn hoofdzakelijk van het manchetvormige type, één exemplaar is afkomstig van een kruik (XII B). De afbraak mag naar alle waarschijnlijkheid ook nog in de 12de eeuw gesitueerd worden: Elmpeter ceramiek ontbreekt hier immers⁴⁰, terwijl deze waar toch zijn opgang blijkt te kennen op het einde van de 12de eeuw, met een hoogtepunt qua marktaandeel in het midden van de 13de eeuw. Een (nog) nauwere datering van het *incipit* van dit aardewerk is op dit ogenblik onmogelijk. Toch moet de ervaring met aardewerk uit Zuid-Limburg, niet zo heel ver van de produktieplaats van die blauwgrijze waar gelegen, ons hierin tot voorzichtigheid aanmanen. Gecombineerd met de gegevens uit de erfgracht en uit de sporen van de verbouwingsfase komen we zo tot een vermoedelijke afbraakdatum in het derde of vroege vierde kwart van de 12de eeuw.

Het gebouw, dat ergens in het eerste kwart van de 12de eeuw opgericht werd, zou dus een gebruiksduur van 60 à 70 jaren gekend hebben, een gemiddelde dat eveneens in de opgravingen te Dommelen werd vastgesteld.

5 Betekenis van de site voor de geschiedenis van de villa Herk

Over de vol-middeleeuwse geschiedenis van het latere Herk-de-Stad is niet zoveel geweten. Wetenschappelijke artikels zijn zeldzaam, een toponymisch overzicht ontbreekt en monografieën zijn totaal afwezig⁴¹.

Herk⁴² wordt voor de eerste maal vermeld als *villa Harke* in een oorkonde van 1107. De naam is afgeleid van de vlakbij stromende Herk. Het is een verduidelijkende vertaling van oergermaans *tanara* en betekent zoveel als 'lawaaister'⁴³. Van de 13de tot de 18de eeuw is de naam *Wuestherck*⁴⁴ gemeengoed, ter onderscheiding van het oostelijk gelegen Sint-Lambrechts-Herk.

In hoger vermelde oorkonde bevestigt paus Pascal II de abdij van Sint-Truiden in een aantal bezittingen, onder meer die van Herk-de-Stad⁴⁵. Een andere bron geeft meer duidelijkheid over de oorsprong van de abdijgoederen in Herk. Uit de kroniek van de abdij van Sint-Truiden⁴⁶ vernemen we dat Albert II van Moha een deel van de *villa Wustherck* verkocht had aan de abdij. De inrichting van een villa in de bestaande parochie Herk gebeurde dus door de abdij en moet plaatsgevonden hebben tussen 1065 en

1082⁴⁷. Tussen 1108 en 1138 wordt de villa Herk vernietigd en heringericht. In oorkonden van 1139, 1161 en 1178 wordt zij immers vermeld in eigendom van de abdij. Het bronnenbestand van de Sint-Truidense abdij is na 1180 verre van volledig tot in 1249⁴⁸, wanneer de polyptiek van abt Willem van Ryckel⁴⁹ de abdijgoederen opnieuw in het volle licht brengt. In dit document valt de afwezigheid van Herk op. Na 1180 en vóór 1249 werd de villa Herk klaarblijkelijk opgegeven.

De reden voor het wegvallen van Herk uit het bezit van Sint-Truiden kan vermoed worden. Er bestaan immers gegevens, hoe schaars ook, die een relatie leggen tussen Herk, Bilzen en Kolmont. Zo weten we dat de 14de-eeuwse *feoda de Kolmont*, die in de Loonse leenregisters vermeld zijn, slaan op lenen nabij Bilzen en Kolmont, die in de 11de en 12de eeuw afhingen van de heren van Kolmont⁵⁰. Dat huis viel zonder erfgenaam tussen 1155 en 1170. Een gedeelte van de erfenis, nl. Kolmont waartoe Bilzen behoorde, werd betwist door de graaf van Loon, Lodewijk I, en de broers Albert III en Hugo III van Moha. De betwisting rond deze lenen had tot gevolg dat de graaf van Loon in 1170 van Kolmont een vrijheid maakte naar Luiks recht⁵¹. Hoewel het vrijheidscharter niet bewaard is, wordt op grond van de nauwe relatie met Kolmont het stadsrecht van Bilzen voor hetzelfde jaar gereconstrueerd⁵². Ook Herk behoorde blijkens de kroniek van de abdij van Sint-Truiden eertijds tot het huis van Moha⁵³. Dit wordt bovendien bevestigd door het feit dat het rechtsgebied van de territoriale schepenbank van Eik in de 14de eeuw bestond uit enkele dorpen rond Bilzen, de buitenbank van Herk-de-Stad, en Guigoven en Neerrepn (waaronder Kolmont). De meest logische uitleg voor dit uiteenliggend territorium is dat de graven van Loon zich meester maakten van een complex dat vóór 1170 samenhoorde⁵⁴. Op basis van al deze (vrij disparate) gegevens wordt gesuggereerd dat Herk-de-Stad, iets later dan Kolmont en waarschijnlijk ook Bilzen, op het einde van de 12de eeuw een vrijheid werd naar Luiks recht⁵⁵, als een strategische zet tegen de graven van Moha. Herk lijkt dus een stad te zijn geworden om dezelfde redenen als Kolmont en Bilzen.

De geschiedenis van de vol-middeleeuwse site lijkt verbazend precies te passen in het hierboven geschetst kader. Zo is er de erfgracht die een kuil met verbrande leem doorsnijdt. Kuilen met dergelijke vulling hebben we op goede gronden kunnen interpreteren als restanten van afbraak van lemen gebouwen, na een al dan niet intentionele brand. Het keramische materiaal zet het begin van het gebouw met die erfgracht aan in het eerste kwart van de 12de eeuw. Het werd afgebroken in de loop van het derde kwart van die eeuw, of mogelijk zelfs iets later. Volgens de historische gegevens richtte de Sint-Trudo-abdij

⁴⁰ Deze blauwgrijze waar komt in de Kempen op in XIIId; Theuws *et al.* 1988.

⁴¹ Gerits 1989, 149.

⁴² De naam Herk-de-Stad is een 19de-eeuwse vertaling van het *Herk-la-Ville* onder Frans bewind; Gerits 1989, 135.

⁴³ Devleeschouwer 1991, 140.

⁴⁴ Gerits 1989, 135.

⁴⁵ Piot 1870-1874, 29-33.

⁴⁶ De Borman 1877, 20.

⁴⁷ Verhelst 1993, 25.

⁴⁸ Verhelst 1993, 90.

⁴⁹ Pirenne 1896.

⁵⁰ Baerten 1969, 50 met verdere literatuur.

⁵¹ Baerten 1969, 120-123.

⁵² Baerten 1963, 246-250.

⁵³ Zie hoger.

⁵⁴ Baerten 1969, 176-178.

⁵⁵ Baerten 1969, 122-123.

te Herk een villa in tussen 1065 en 1082, die vernietigd en erna heringericht werd tussen 1108 en 1138. Zeker tot 1178 is zij in het bezit van de abdij. Het einde van de nederzetting, die zich op enkele tientallen meters van de latere stadsvesten bevond, moet in dezelfde periode geplaatst worden als de waarschijnlijke stadsstichting, op het einde van de 12de eeuw. Is er naast dit mogelijk toevallig chronologisch verband een meer essentiële relatie tussen de archeologische en historische bronnen? Een antwoord hierop kan ons inziens slechts gegeven worden door een omvattend historisch onderzoek, een *Rückschreibung* in de ware betekenis van het woord.

6 Besluit

De vondst van een nederzetting uit de 12de eeuw te Herk-de-Stad belicht niet alleen de nederzettingsgeschiedenis van Vochtig-Haspengouw. De relatieve complexiteit van oversnijdende sporen en de zeldzame aanwezigheid van een nauw rond een gebouw aansluitende erfgracht heeft ook gezorgd voor een boeiende puzzel die een aantal details in verband met bouwwijze van driebeukige woonstalhuizen heeft uitgeklaard. Het vondstenmateriaal is divers en talrijk. Tenslotte lijkt de site – met enig voorbehoud – de aanwezigheid van een villa van de abdij van Sint-Truiden in Herk te illustreren.

Qua bouwwijze maakte het detail van de vervanging van één gebintepaar ter hoogte van de haard en een vergelijking met typologisch verwante grondplannen uit andere opgravingen het mogelijk om een vaste installatie, een rookvang, boven de haardkuil te reconstrueren. Mogelijk

moet men het extra paar wandpaalsporen zonder corresponderende gebintepaalsporen hiermee correleren. De aanwezigheid en de vorm van de erfgracht duidt aan dat de ingangen zeker in de korte zijden moeten gesitueerd worden. Eén bredere ingang in één van de langsijden (voor vee?) blijft nochtans tot de mogelijkheden behoren. De talrijke paalsporen in het oostelijke gedeelte van het gebouw zijn onverklaarbaar, uitgezonderd de mogelijke aanwezigheid van een nokpaal.

Het archeologisch materiaal is in tegenstelling tot vergelijkbare sites rijker en zeker overvloediger te noemen. De verhouding van meer dan 90 % Andenne-aardewerk tegenover het nagenoeg ontbreken van Zuid-Limburgse waar is verrassend. De aanwezigheid van aardewerk uit Paffrath/Wildenrath en de afwezigheid van Elmpeter ceramiek hebben het grotendeels mogelijk gemaakt de chronologische marges van bewoning van de site te bepalen. De spinsteen-tjes, de werktuigen uit steen zoals de slijpsteen, de vijzel of maalsteen en de stamper, alsmede het strijkglas geven materiële inhoud aan de vroeger in relatie tot dit type van boerderijen gesuggereerde huisnijverheden. De studie van macro-botanische plantenresten wijst op akkerbouw (rogge, tarwe) en veteelt. De bewaring van dierenresten was te slecht om tot gefundeerde uitspraken te komen over consumptiepatronen.

Tenslotte dient gewezen op de frappante gelijkenis tussen de chronologisch evolutie van de site en de geschiedenis van de *villa* Herk van de abdij van Sint-Truiden. Het lijkt dus niet uitgesloten dat hier een gedeelte van deze nederzetting werd aangesneden.

SUMMARY

Medieval Rural Settlement at Herk-de-Stad (prov. of Limburg)

In the summer of 1990, an Iron Age pit was discovered by amateur archaeologist Mr. Paul Vangeel alongside the Hasseltse Steenweg at Herk-de-Stad (fig. 1). The find occurred in connection with preparatory works for the construction of apartments. Inspection on the spot by Luc Van Impe (IAP) yielded several traces of the 12th century. This evidence authorised further investigation of the surrounding area.

Apart from the one Iron Age feature (fig. 2: 1), archaeological evidence suggests an eleventh century origin of the settlement (fig. 2: 3). The site is scattered with postholes, in which only the lay-out of one building surrounded by ditches could be retrieved (fig. 3). Some of these traces were cut by pits filled with charcoal and burnt silt (fig. 2: 4). Through these ran larger north-south oriented, late medieval ditches. The most

recent feature is a well, containing late 14th century ceramics.

The site's importance is due to the presence of high medieval traces. First there are the postholes which are abundant all over the site. Some of them belong to the lay-out of a three-aisled farmhouse. The roof supporting frame consisted of four trusses, with nearly all wall-posts preserved (fig. 3: 1). As such the building belongs to a type of farmhouse well-known in the Meuse-Demer-Scheldt area. Secondly, four traces should be considered as filled-up ditches, of which two confine the aforementioned building (fig. 3: 3). Finally, there are larger pits containing charcoal and burnt silt (fig. 3: 2).

The plan of the farmhouse in Herk-de-Stad has several distinct features. One of them consists of the presence of two successive hearths.

The rebuilding of the west-most truss at Herk-de-Stad and the comparison with the buildings from Wijnegem (fig. 4: 2-3), Oud-Turnhout, Grubbenvorst (fig. 5: 3) and possibly Geldrop-*t Zand* show that the hearth has a fixed position within the constructional framework. It is therefore realistic to reconstruct a hearth with chimney-flue in this kind of building. Perhaps even the additional wall-posts between the trusses in the west can be related to the living-quarters of the building. The reconstruction of entrances is still problematic. The presence of a ditch surrounding the farmhouse excludes some of the possibilities: the lay-out of Herk-de-Stad strongly suggests the existence of doors in the short sides, with possibly one larger entrance (for cattle?) in the long side. The abundance of post-holes in the eastern part of the building is enigmatic. One could suggest an additional support to the roof.

The archaeological finds are plenty and diverse compared to related sites. Possibly the presence of ditches is responsible for this. Conservation circumstances, however, are bad: animal remains did not survive, apart from larger bones and teeth. Ceramic material is abundant. The oldest postholes of the farmhouse, those prior to the rebuilding of the hearth-related trusses, consisted of 8 potsherds of Paffrath/Wildenrath material and 14 of Andenne (fig. 6: 1).

Most of the finds were recovered from the ditches: 231 sherds of Andenne-ware (fig. 6: 2), 28 of Paffrath/Wildenrathware (fig. 6: 2 and fig. 7: 3-5) and only 4 from Brunssum-Schinveld. Characteristic Andenne products are cooking-pots with high-collared rims (fig. 7: 8-14, XIIbc), some of them with spout (fig. 7: 15-16). Andenne pitchers (XIIB and later) are also present (fig. 7: 21-26). The pottery from South-Limburg is represented by an oil-lamp (fig. 7: 33) and some evidently intrusive sherds (fig. 7: 34-35).

The larger pits with charcoal and burnt silt possessed a high-collared rim and a pitcher fragment from Andenne (fig. 8: 1, 3-5). A pit at the

north-eastern corner of the building contained the same material (fig. 8: 2).

In trench 1 Andenne material was also found, with one sickle rim with incision (fig. 9, XIId-XIIa). Compared to the Kempen region, the abundance of Andenne ware and the sheer absence of South-Limburg ware is striking. The same image appears when surveying the residual material from the late medieval ditches (fig. 10).

Unlike other comparable high medieval sites, non-ceramic artefacts were present. Among them three objects in stone: a whetstone, a mortar or grindstone and a pestle (fig. 11: 1-3), and further on a linen-smoother in black glass (fig. 11: 4).

The five small samples taken for macrobotanical research (fig. 12) contained some, mainly charred, plant remains (Table I). The species present are exactly those which could be expected in a farmhouse yard. First of all there are the cereals. Rye, oats and wheat are commonly found in this period. Together with the arable weeds, they reflect a local cultivation of cereals. Weeds typical for meadows and grasslands, on the other hand, can indicate cattle-breeding, while the ruderals show intensive human activity.

Animal remains were only seldom preserved at the site, and consisted of a limited number of shaft fragments of large mammals, plus some tooth fragments (fig. 12). Without doubt, the local soil conditions must be held responsible for the poor preservation observed.

According to the ceramic evidence, the farmhouse was built in the first quarter of the 12th century, and demolished in its third or even fourth quarter. The building stood for some 60 to 70 years, a duration comparable to the constructions at Dommelen. Due to stratigraphical evidence, it is certain that there was a predecessor close to the excavated building. This chronological scheme coincides with the historical evidence about the *villa Harke*, a domain founded by the abbey of Sint-Truiden. Its end might be linked with the foundation of urban Herk, possibly at the end of the 12th century.

BIBLIOGRAFIE

BAART J., KROOK W., LAGERWEIJ A., OCKERS N., VAN REGTEREN ALTENA H., STAM T., STOEPKER H., STOUTHART G. & VAN DER ZWAN M. 1977: *Opgravingen in Amsterdam. 20 Jaar stadskernonderzoek*, Amsterdam.

BAERTEN J. 1963: Over het ontstaan van Bilzen, *Limburg* XLII, 246-250.

BAERTEN J. 1969: *Het graafschap Loon (11de-14de eeuw). Ontstaan-politiek-instellingen*, Assen.

BAZELMANS J. & THEUWS F. 1990: *Tussen zes gehuchten. De laat-Romeinse en middeleeuwse bewoning van Geldrop-*t Zand**, Studies in Prae- en Proto-historie 5, Amsterdam.

BORREMANS R. & WARGINAIRE R. 1966: *La céramique d'Andenne. Recherches de 1956-1965*, Rotterdam.

BRUIJN A. 1962-1963: Die mittelalterliche keramische Industrie in Südl limburg, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13, 356-459.

- BRUIJN A. 1965: *De middeleeuwse pottenbakkerijen in Zuid-Limburg (Nederland)*, Publicaties van het provinciaal Gallo-Romeins museum te Tongeren 9, Tongeren.
- CUYT G. 1984: Gallo-Romeinse en middeleeuwse houtbouwsporen te Wijnegem. In: *Conspectus MCMLXXXIII*, *Archaeologica Belgica* 258, 126-130.
- CUYT G. 1986: Nederzetting uit de 12de eeuw te Wijnegem, *Archaeologica Belgica* II, 85-86.
- CUYT G. & ANNAERT R. 1991: Wijnegem: middel-euws boothuis, *AVRA werking*, 58.
- CUYT G. 1996: Wijnegem 'Steenakker', *AVRA Jaarboek*, 82-83.
- DE BORMAN C. 1877: *Chronique de l'abbaye de Saint-Trond*, Publications de la Société des Bibliophiles liégeois 15, Liège.
- DE LANGHE J.E., DELVOSALLE L., DUVIGNEAUD J., LAMBINON J. & VANDEN BERGHEN C. 1988: *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermafyten)*, Uitgave van het Patrimonium van de Nationale Plantentuin van België, Meise.
- DEVLEESCHOUWER J. 1991: Oudbelgische hydro-niemen (IV), *Naamkunde* 23, 138-145.
- GERITS J. 1989: *Historische steden in Limburg*, Gent.
- HENKES H.E. 1994: *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800*, Rotterdam Papers 9, Herent.
- LINDEMANS P. 1994: *Geschiedenis van de landbouw in België*, delen I en II, Uitgave van het genootschap voor Geschiedenis en Volkskunde, Antwerpen-Borgerhout.
- LUNG W. 1955-1956: Die Ausgrabung nachkaro-lingischer Töpferöfen in Paffrath, Gemeinde Bergisch Gladbach, Rheinisch-Bergischer Kreis, *Bonner Jahrbücher* 155-156, 355-371.
- PIOT C. 1870-74: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, Commission royale d'histoire. Collection de chroniques belges inédites 14, Brussel, 2 delen.
- PIRENNE H. 1896: *Le livre de l'abbé Guillaume de Ryckel (1249-1272). Polyptiques et comptes de l'abbaye de Saint-Trond au milieu du XIIIe siècle*, Commission royale d'histoire 15, Brussel.
- ROYMANS N. 1995: *Opgravingen in de Molenakker te Weert. Campagne 1994*, Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 1, Amsterdam.
- SCHOTTEN J. 1990: Een 12-de eeuwse boerderij te Grubbenvorst (Gem. Grubbenvorst), *Archeologie in Limburg* 44, 295-297.
- THEUWS F., VERHOEVEN A. & VAN REGTEREN ALTENA H. H. 1988: Medieval Settlement at Dommelen, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 38, 229-430.
- VAN HAASTER H. 1997: De introductie van cultuurgewassen in de Nederlanden tijdens de Middeleeuwen. In: ZEVEN A.C. (red.), *De introductie van onze cultuurplanten en hun begeleiders, van het Neolithicum tot 1500 AD*, Vereniging voor Landbouwgeschiedenis, Wageningen, 53-104.
- VERHELST K. 1993: De domeingroep Halen. Een onderzoek naar de historisch-geografische, economische, politieke en religieuze structuren van de parochies Donk, Halen, Linkhout, Berbroek, Zelk, Schulen en Loksbergen tijdens de vroege en volle middeleeuwen, *Het Oude Land van Loon* 48, 3-187.